

MULOQOTDA NOVERBAL VOSITALARNING O'RNI

Bo'riyeva Lobar

Qarshi davlat universiteti

Lingvistika (O'zbek tili) yo'nalishi

2-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada muloqot jarayonida qo'llaniladigan noverbal vositalar, ularning qo'llanish o'rni va vazifasi xususida so'z boradi. Shuningdek, kommunikativ vaziyatlarda noverbal vositalar lisoniy birliklar bilan birgalikda nutqqa qo'shimcha ma'no berishi misollar asosida dalillanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ akt, noverbal vositalar, semantizatsiya, prosodika, kinesika.

Inson o'z nutqini ma'lum harakatlar bilan birgalikda yo'naltirishi va bu harakatlar o'ziga xos ma'no kasb etishi doimo psixolog, sotsiolog va lingvistlarni birdek qiziqtirib kelgan hamda ularning tadqiqot obyektlariga aylanib ulgurgan.

Dastlab psixologlar noverbal vositalarni «Ifodali xatti-harakatlar» deb nomlaganlar va ularni «Ekspressiv xulq» rubrikasi ostida emotsional doira kontekstida tadqiq etganlar. Bunga Ch. Darvinning «Virajeniye emotsii u cheloveka i jivotnix» nomli asari turtki bo'lganligini ta'kidlaydilar. Rus psixologlari esa «Ifodali xatti-harakatlar»ni ijtimoiy personal nuqtai nazaridan noverbal xulq (xatti-harakat), noverbal kommunikatsiya sifatida baholaydilar¹.

XX asrning qirqinchi yillarida psixolog S.L.Rubinshteyn ifodali harakatlarga izoh berar ekan, «Ifodali harakatlar nutqqa ma'lum darajada aralashib, qo'shib ketadi va ular xabar yetkazish, ta'sir etish quroliga aylanadi»², – deb ta'kidlaydi. Chunki noverbal vositalar idrok etishning spetsifik obyekti hisoblanadi va uning elementlaridan: Nimani ifoda etadi? Qanday ifoda etadi? Nima uchun ifoda etadi? kabi savollarga javob topish imkoni mavjud. Ya'ni, so'zlovchining nutqidan uning nima gapirayotgani bilinsa, uning shu nutqni bayon etish jarayonidagi xatti-harakatlaridan qanday gapirayotgani ko'rinadi. Zero, kommunikativ vaziyatlarda adresant nutqiga aralash holatda kelgan noverbal vositalar lisoniy birliklar bilan birgalikda nutqqa qo'shimcha ma'no qo'shib keladi. Boshqacha qilib aytganda, noverbal vositalarni psixologlar idrok qilish, tanish, sharhlash orqali ularning o'ziga xos semantizatsiyasini o'qish mumkinligini e'tirof etadilar³.

Noverbal vositalarning, aynan, ana shu o'ziga xos semantizatsiyasi paralingvist, ekstralingvist, psixolingvist, sotsiolingvistlarni doimo o'ziga jalb qilib kelgan va tilshunoslikda bir qator tadqiqotlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

¹ Лабунская В.А. Нoverбальное поведение. – Ростов н/Д, 1986. – С.9.

² Рубинштейн С.Л. Эмоциональные процессы. – В кн.: Основы общей психологии. – М., 1940. – С.406.

³ Лабунская В.А. Нoverбальное поведение. – Ростов н/Д, 1986. – С.111.

Kommunikativ aktdagi noverbal vositalarning o'ri, roli, ma'nosi, ishlatilish xususiyatlari bir qator filosof, psixolog, sotsiolog va tilshunos olimlar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan bo'lsa-da, sotsiumning ijtimoiy vazifasi: kasbi, hunari bilan bog'liq jihatlari hozircha o'z tadqiqini kutmoqda. Shuning uchun turli kasb egalari muloqot xulqining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishda ularning ana shu muloqot xulqida ma'lum o'rinni egallovchi noverbal vositalardan qay tarzda va qanday foydalanishiga, ulardan anglashiladigan o'ziga xos semantizatsiyalarga e'tibor qaratdik.

Shu o'rinda kommunikatsiyada qo'llanuvchi noverbal vositalarning turkum va turlari haqida qisqacha to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Rus psixologi V.A.Labunskaya o'zining «Нoвeрбaльнoе пoвeдeниe» asarida kommunikativ aktda kishilar tomonidan ijro etiladigan noverbal vositalarni turkum, tur, komponent va elementlarga ajratadi. Unga ko'ra, noverbal vositalar dastlab ekstralingvistika, prosodika, kinesika, takesika kabi turkumlarga ajratiladi. Turkumlar o'z navbatida turlarga, ya'ni ekstralingvistika - pauza, yo'talish, xo'rsinish, kulish va yig'lash kabi turlarga; prosodika - talaffuz, ovoz, temp, tembr, kabi turlarga; kinesika - ekpressiya, averbal harakatlar, ko'z qarash kabi turlarga; takesika statik va dinamik to'qnashishlar kabi turlarga bo'linadi va ular ham o'z navbatida komponent va elementlarga ajraladi.

“Nutqiy faoliyatga yondosh bo'lgan va uni to'ldiruvchi paralingvistik vositalardan so'zlovchilar beixtiyor foydalanadi. Shu sababli mimika, tana harakati va jestlarni boshqarish va ular yordamida “aldash mushkul” -deydi nemis tilshunosi B.Sinovats. Olimning fikriga tayangan holda aytish mumkinki, paralingvistik vositalar so'zlovchining kommunikativ pozitsiyasini va uning modusini ifodalaydi. Buni barcha uslubga xos nutq ko'rinishlarida uchratish mumkin⁴

Umuman olganda, noverbal vositalarga nutqqa qo'shimcha ekspressiv bo'yoq beruvchi harakat sifatida qarab kelingan va qadimdan bu muammo bilan olimlar shug'ullanganlar. Zero, noverbal vositalar adresantning ichki dunyosini ko'rsatib turadi. Ya'ni, shaxs ichki ruhiy olamining tashqi ko'rinishi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, noverbal vositalarni nutqning tasviri, surati deb hisoblash mumkin. Binobarin, noverbal vositalar aynan muloqot davrida joriylangan nutqqa qo'shimcha tarzda nutqning sotsial regulyativ vazifasini bajaradi. Vaholonki, «odamlar suhbat jarayonida o'zlari aytmoqchi bo'lgan

⁴ Колшанский Г.В. Паралингвистика. - М.: Наука, 1974. - С. 46.

fikrning 7 foizinigina soʻz orqali, qolgan 38 foizini ohang va 55 foizini imo-ishora orqali bayon etar ekanlar»⁵.

Noverbal vositalar bevosita kommunikatsiya jarayonida nutqqa qorishib unga emotsional koʻrinish, ekspressiv «jon kiritish» uchun xizmat qilar ekan, turli kasb egalari muloqot xulqiga xos boʻlgan shunday xatti-harakatlar ham borki, ular nutqqa qoʻshilmaydi, yaʼni nutq ishtirokisiz qoʻllaniladi. Bunday xatti-harakatlar ham oʻz zamirida alohida mazmun va maʼnolarni bildirib turadi. Chunonchi rus psixolingvistlari kishilardagi bunday xatti-harakatlarni «невербальное поведение» nomi ostida izohlaydilar. Biz ham oʻz tadqiqotimizda ana shu atamaning oʻzbek tilidagi muqobili boʻlgan «noverbal xatti-harakat» deb nomladik. Turli kasblar xarakteriga xos boʻlgan noverbal xatti-harakatlarni professional yoki sotsial noverbal xatti-harakatlar sifatida baholash mumkin. Bu esa har bir ijtimoiy soha vakiliga tegishli noverbal xatti-harakatlarni ajratib olish mumkinmi degan haqli savolni tugʻdiradi.

Kuzatishlarimizdan har bir sotsium oʻz ijtimoiy sohasi talabiga koʻra maʼlum funksiyani bajarish bilan birga ana shu fuksiyaga tegishli boʻlgan noverbal vositalardan foydalanishi maʼlum boʻldi. Bunga koʻplab misollarni keltirish mumkin: birgina serqatnov koʻchada transportlar va piyodalar harakatini tartibga solayotgan DAN xodimi harakatlarini koʻz oldingizga keltiring. Uning har bir harakatlari koʻcha harakati qatnashchilariga maʼlum informatsiyani beradi, yaʼni DAN xodimi oʻziga xos noverbal xatti-harakatlar orqali haydovchilar va piyodalar bilan kommunikatsiyaga kirishadi. Harakatni tartibga soluvchi DAN xodimi (regulirovshik)ning harakatlaridan «toʻxtang», «yuring», «tayyorlaning» kabi semantizatsiyalarni tushunish mumkin. Yoki harbiy sohaga xos noverbal vositalarning mavjudligini harbiylarning oʻzaro kommunikativ munosabatlarida ham kuzatish mumkin. Ularning qadam olishi, oʻzini tutishi, salomlashuv va murojaat bosqichlarida bajaradigan oʻziga xosligi bilan ajralib turishi barchaga maʼlum. Shuningdek, topshiriq bilan faoliyat koʻrsatayotgan bir guruh harbiylar guruh boshi (komandir) bilan oradagi masofadan qatʼi nazar maxsus noverbal xatti-harakatlar yordamida maʼlumot almashadilar. Chunonchi, komandirning chap qoʻlni koʻtarib, kaftini musht qilishi «harakatlanishni toʻxtating» maʼnosini, shu holatda mushtini yozib yuborishi «Berkining!» maʼnosini, koʻrsatkich barmogʻini yuqoriga qilib, havoda doira chizishi «Oʻrab oling!» maʼnosini anglatadi.

Darsga kirganda oʻqituvchi:

Oʻquvchilarning oʻrinlaridan turib unga salom berishini kutadi.

⁵ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения – М., 1969. – С.117.

Dars paytida shovqinni bosish uchun ruchkasini stolga urib taqillatib «tinchlanning», ko'rsatgich (ukazka) ni ko'rgazmaga tekkizib «e'tibor qiling» kabi signallarni berish bilan kommunikatsiyaga kirishadi.

Kasb egalariga xos bunday xatti-harakatlar kasblar haqidagi hazil-mutoyiba, askiya-payrovlar va latifalar yaratish, ironik vaziyatlarni hosil qilish uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Xullas, ma'lum ijtimoiy sohada faoliyat olib borayotgan sotsium o'z fikrini adresatga yetkazishda o'ziga xos noverbal xatti-harakatlardan foydalanadi va ular ijtimoiy xoslanishga ega. Bunday noverbal xatti-harakatlar sotsiumning muloqot xulqida sezilarli o'rin egallaydi va ularni professional xatti-harakatlar, deb atash mumkin. Zero, turli kasb egalari muloqot xulqini tadqiq etishda professional xatti-harakatlarni nazardan chetda qoldirish mumkin emas.

